

Нұрхан А.С.

докторант, ҚР Бас прокуратурасы жанындағы
Құқық қорғау органдары академиясы, Қазақстан, Астана қ.,
e-mail: aibar888@mail.ru

ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУДЫҢ ЖАЛПЫ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ТЕРІС ҚЫЛЫҚТАР ҮШІН ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУДЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақала соттың қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдарға қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын қолдану жөніндегі қызметінде ерекше орын алатын жаза тағайындау мәселелеріне және 2014 жылғы ҚР Қылмыстық кодексіндегі жаза тағайындау институтының құқықтық реттелу деңгейіне қылмыстық құқық ғылымының әсерін көрсетуге арналған. Жаза тағайындаудың субъектілері мен объектісі мәселесін көтере келе, автор жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің талаптарына егжей-тегжейлі тоқталады: қылмыстық құқық бұзушылық жасауға кінәлі деп танылған адамға әділ жаза тағайындау; жаза тағайындаудың заңнамалық шектерін сақтау; тағайындалған жазаның мақсатқа лайықтылығын қамтамасыз ету; жазаны үнемдеп тағайындау; қылмыстық құқық бұзушылық пен оны жасаған адамның өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, жазаны жеке даралау. Аталған талаптардың мазмұнын тым кең мағынада түсінетін ғалымдардың ұстанымына сыни баға беріледі. Жаза тағайындаудың жалпы ережелерін талдау авторға қылмыстық теріс қылық санатының енгізілуіне орай жаза тағайындау институты түбегейлі тұрғыдан қайта қарауға ұшыраған жоқ деген ой қорытуға негіз берген. Соған қарамастан, қылмыстық заңның жеңілдетуші мән-жайлардың тізімін бекітетін және қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындау тәртібін реттейтін нормаларының қылмыстық теріс қылықтар үшін жаза тағайындау бөлігінде кейбір ерекшеліктері бар. Автордың пікірінше, осы ерекшеліктерді жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің отандық қылмыстық заңнама үшін дәстүрлі талаптарымен қатар ескере отырып тағайындалған жаза ғана қылмыстық теріс қылықтар үшін тағайындалған жазалардың әділ, заңды әрі негізді болуын қамтамасыз ете алады.

Түйін сөздер: қылмыстық теріс қылық, жазалар жүйесі, қылмыстық құқық бұзушылық, жазаның түрлері, жаза тағайындау тәжірибесі.

Nurkhan A.

Doctoral Candidate, Academy of Law Enforcement Agencies under the Prosecutor
General's Office of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Astana,
e-mail: aibar888@mail.ru

General principles of sentencing and specific features of sentencing for criminal offences

The article is devoted to the issues of sentencing, which occupy a special place in the activities of the court on the application of criminal law measures to persons who have committed a criminal offense, and to identifying the impact of the science of criminal law on the level of legal regulation of the Institute of sentencing in the Criminal code of Kazakhstan in 2014. Touching upon the problem of the subjects and the object of punishment, the author dwells in detail on the requirements of the General principles of punishment: the appointment of a person found guilty of a criminal offense, a fair punishment; compliance with the legal limits of punishment; ensuring the appropriateness of the punishment; economical purpose of punishment; individualization of punishment by taking into account the individual characteristics of the criminal offense and the person who committed it. Critical remarks are made about the

position of scientists who overly interpret the content of these legislative requirements. An analysis of the General rules on sentencing has allowed the author to conclude that, with the introduction of the category of criminal offence, the institution of sentencing has not been radically revised. At the same time, the norms of the criminal law, fixing the list of mitigating circumstances and regulating the rules of sentencing for a set of criminal offenses, in terms of sentencing for criminal offenses have separate features. According to the author, only taking into account these peculiarities, along with the traditional requirements of the national criminal legislation for General purposes, can ensure the appointment of a fair, legal and justified punishment for criminal offenses.

Key words: misdemeanors, punishment system, criminal offense, types of punishment, practice of imposing punishment

Нурхан А.

докторант, Академия правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, Казахстан, г. Астана,
e-mail: aibar888@mail.ru

Общие начала назначения наказания и специфические особенности назначения наказания за уголовные проступки

Статья посвящена вопросам назначения наказания, занимающим особое место в деятельности суда по применению мер уголовно-правового воздействия к лицам, совершившим уголовное правонарушение, и выявлению влияния науки уголовного права на уровень правовой регламентации института назначения наказания в Уголовном кодексе РК 2014 года. Затронув проблему субъектов и объекта назначения наказания, автор детально останавливается на требованиях общих начал назначения наказания: назначение лицу, признанному виновным в совершении уголовного правонарушения, справедливого наказания; соблюдение законодательных пределов назначения наказания; обеспечение целесообразности назначенного наказания; экономное назначение наказания; индивидуализация наказания путем учета индивидуальных особенностей уголовного правонарушения и лица, его совершившего. Высказываются критические замечания по поводу позиции ученых, излишне широко трактующих содержание указанных законодательных требований. Анализ общих правил назначения наказания позволил автору заключить, что в связи с введением категории уголовного проступка институт назначения наказания не подвергся кардинальному пересмотру. В то же время, нормы уголовного закона, закрепляющие перечень смягчающих обстоятельств и регламентирующие правила назначения наказания по совокупности уголовных правонарушений, в части назначения наказания за уголовные проступки, имеют отдельные особенности. По мнению автора, лишь учет этих особенностей, наряду с традиционными для отечественного уголовного законодательства требованиями общих начал назначения, может обеспечить назначение за уголовные проступки справедливого, законного и обоснованного наказания.

Ключевые слова: Уголовные проступки, система наказаний, уголовное правонарушение, виды наказаний, практика назначения наказания.

Кіріспе

Мемлекеттік органдардың қылмыстық заңнаманы қолдану жөніндегі санқырлы қызметі түптеп келгенде әрекетке қылмыстық-құқықтық баға беруге, яғни қылмыстық құқық бұзушылықты саралауға және қылмыстық құқық бұзушылықты жасаған адамға қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасын анықтауға барып саяды. Өз кезегінде қылмыстық құқық бұзушылықты жасаған адамға қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасын анықтау жөніндегі қызмет төмендегідей элементтерден тұрады: а) қылмыстық жауаптылыққа тарту немесе одан босату; ә) қылмыстық жауаптылыққа тартқан жағдайда – жаза тағайындау немесе жаза-

дан босату; б) жазадан босатқан жағдайда – кәмелетке толмағандарға тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шараларын тағайындау; в) медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану. Аталған элементтердің ішіндегі ең негізгісі – жаза тағайындау қызметі, өйткені қылмыстық сот ісін жүргізудегі құқық қолдану үдерісі, әдетте, жаза тағайындаумен аяқталады.

Жаза туралы ілімнің құрамдас бөлігі болып табылатын жаза тағайындау теориясы қылмыстық құқық ғылымының жан-жақты зерттелген салаларының қатарынан саналады және қылмыстық заңда жаза тағайындау институтының бүгінгі күнгі деңгейіне елеулі ықпал етуде.

Қылмыстық жазаны жіктеп, көптеген түрлерге бөлу қылмыстық құқық бұзушылық

пен оны жасаған адамдардың қайталанбайтын өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, жазаны мейлінше жеке даралау мүмкіндігін береді деп саналады. Дегенмен, бұл үрдістің келеңсіз салдары да бар екенін естен шығармау керек: дербес жаза түрлері немесе жаза мен өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары бірі-бірін ішнара, кейде тіпті толығымен қайталап жатады (мысалы, бөліп төленетін айыппұл мен түзеу жұмыстарын ажырату өте қиын, шартты түрде соттау мен бас бостандығынан шектеу арасында қандай да болмасын айырмашылық табу мүмкін емес). Құқық қолдану тәжірибесінде бұл соттардың жаңа немесе жаңартылған қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын қолданудан тартынып, дәстүрлі, үйреншікті ықпал ету шараларын тағайындауына алып келеді. Жазалау тәжірибесінің заманауи қылмыстылықтың ерекшеліктеріне сәйкестігін қамтамасыз ететін жаза түрлеріне М. Бабаев пен Ю. Пудовочкин айыппұлды, қоғамдық жұмыстарға тартуды және бас бостандығынан айыруды жатқызады. Ғалымдар заңнамада тармақталған жазалар жүйесінің көзделуін соттың қолында қылмыскерлерге әсер етудің мол мүмкіндіктері бар екенін көрсетуге арналған жалған елес деп және жаза мен өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын қолдану жіктерін ажыратуда негізсіз қиындықтар туғызатын жасанды кедергі деп бағалайды (Бабаев, Пудовочкин, 2017: 17).

Осындай қиындықтарды оңай еңсерудің бірден-бір жолы – қылмыстық заңнамада жаза тағайындау ережелерін мұқият құқықтық реттеу, яғни соттың қылмыстық құқық бұзушылық жасауға кінәлі деп танылған адамға жаза түрі мен мөлшерін анықтау жөніндегі қызметінің алгоритмін заң жүзінде бекіту.

Д.С. Дядькин жаза тағайындауды қоғамдық қатынастардың ерекше түрі ретінде қарастыра отырып, оны төмендегідей құрылымдық элементтерді қамтитын жүйе ретінде қарастырады: 1) субъект (қатысушылар) – белгілі бір әлеуметтік мәртебеге ие, қылмыстық жаза тағайындау мәселесінде құқықтары, бостандықтары мен міндеттері бар адамдар; 2) мазмұны – жаза тағайындау субъектілерінің өздерінің субъективтік құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыруы; 3) объект – жазамен бағаланатын қылмысты әрекет; 4) жаза тағайындау жөніндегі құқықтық қатынастардың пайда болуына, өзгеруіне немесе тоқтауына себепші болып табылатын құқықтық фактілер (Дядькин, 2006: 25).

Жаза тағайындаудың субъектілері туралы мәселе бір қарағанда қарапайым болып көрінеді. ҚР Конституциясының 75-бабына сай Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек қана сот жүзеге асырады. Демек, жаза тағайындау қызметінің негізгі субъектісі – сот билігін жүргізуші, осы лауазымға заңда белгіленген тәртіппен тағайындалған немесе сайланған кәсіби судья (соттың төрағасы, сот алқасының төрағасы, тиісті соттың судьясы).

ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің 656-бабында алқабилердің қатысуымен шешілетін мәселелердің қатарына мыналар аталған: а) сотталушының жауаптылығы мен жазасын жеңілдететін немесе ауырлататын мәнжайлардың бар-жоқтығы; ә) сотталушының өзі жасаған қылмыстық құқық бұзушылық үшін жазалануға жатып-жатпайтыны; б) сотталушыға қандай жаза тағайындалуға тиістігі; в) жаза тағайындамай үкім шығару немесе жазадан босату не қылмыстық жазаны өтеуді кейінге қалдыруға негіздердің бар-жоқтығы; г) соттың сотталушыны құрметті, әскери, арнайы немесе өзге де атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан, мемлекеттік наградаларынан айыруға (айыру туралы Қазақстан Республикасының Президентіне ұсыну енгізуге) тиістігі немесе тиіс еместігі. Алқабилердің пікірі он бес жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны, өмір бойы бас бостандығынан айыру мен өлім жазасын тағайындаған кезде айрықша ескеріледі. Көріп отырғанымыздай, алқабилер жаза тағайындаудың дербес субъектілері болмағанымен, олар жаза тағайындау үдерісіне тікелей атсалысады.

Демек, кәсіби судьялардан тыс, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысатын алқабилер заңда көзделген жағдайларда жаза тағайындаудың субъектілері болып табылады.

Жаза тағайындаудың субъектілері кәсіби судьялармен және алқабилермен шектелмейді. Себебі ҚР ҚК 78-баб. 4-бөлігіне сәйкес кешірім жасау актісінің негізінде қылмыс үшін сотталған адамға тағайындалған жаза қысқартылуы немесе жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстырылуы мүмкін не мұндай адам қосымша жазадан босатылуы мүмкін. ҚР Конституциясының 44-баб. 15)-тармағына сай азаматтарға кешірім жасауды жүзеге асыру Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігіне кіреді. Олай болса, бұл жағдайларда жаза тағайындау субъектісі Қазақстан Республикасының Президенті болады.

Негізі бөлім

Жаза тағайындаудың объектілері қылмысты әрекет пен кінәлінің жеке басы болып табылады. Сол себепті жаза тағайындаудың жалпы негіздерін анықтайтын ережелер осы объектілердің төңірегінде шоғырланады. Бұл орайда тағы бір айта кететін жайт, жаза тағайындағанда қылмысты әрекет пен кінәлінің жеке басының барлық қасиеттері бағаланбайды, тек олардың қоғамдық қауіптілігіне әсер ететіндері ғана бағаланады.

Н.О. Дулатбеков жаза тағайындау объектілерінің заңнамадағы орналасу ретіне қатысты сын пікір айтады. Қылмыс пен жазаны – «қылмыстық құқықтағы ең өзекті қос ұғым», – деп атай отырып, ғалым қылмыстың қасиеттері қылмыстық жауаптылыққа тартудың негіздері туралы мәселені шешкенде бірінші кезекке қойылады, ал жаза тағайындау кезінде қылмыскердің жеке басы басты маңызға ие болуы тиіс, – деп жазады. Ғалымның пікірінше, жаза тағайындау кезінде қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесі екінші кезекте ғана есепке алынуы керек (Дулатбеков, 2002: 88).

Қылмыстық құқық бұзушылық жасауға кінәлі деп танылған адамға жаза түрі мен мөлшерін анықтау кезінде сот басшылыққа алуға міндетті, қылмыстық заңнамада бекітілген жалпылама ережелерді (талаптарды) сипаттау үшін қылмыстық заңнамада жаза тағайындаудың жалпы негіздері деген тіркес қолданылады.

Жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің мазмұнын заңда тұжырымдалған нақты ережелер (талаптар) құрайды, олар ҚР ҚК 52-бабында және өзге де баптарында бекітілген.

Жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің бірінші ережесі – қылмыстық құқық бұзушылық жасауға кінәлі деп танылған адамға әділ жаза тағайындалуы керек (ҚР ҚК 52-баб. 1-бөл.).

Әділдік – күрделі және өте ауқымды ұғым болғандықтан, оның жаза тағайындау саласындағы шектерін нақты айқындап алу керек. В.Н. Кудрявцев пен С.Г. Келина қылмыстық құқықтағы әділдік ұғымының көріністерінің үш деңгейін бөліп қарастырады: 1) жаза тағайындаудың әділдігі – тағайындалған жазаның түрі мен мөлшерінің қылмысқа, кінәлінің жеке басына және істің барлық мән-жайларына сәйкес болуы; 2) санкциялардың әділдігі – санкцияның заңда сипатталған әрекеттің ауырлығына парапар және өзге әрекеттер үшін көзделген санкциялармен сәйкестендірілген болуы; 3) қылмыстық заңмен қудаланатын әрекеттер аясын анықтау

жөніндегі қызметтің әділдігі – әрекеттерді криминализациялау және декриминализациялау мәселелерін шешкенде заңшығарушының қоғам мүшелерінің қандай да бір мінез-құлық көріністерінің әділдігі немесе әділетсіздігі туралы көзқарастарын есепке алуы (Кудрявцев, Келина, 1985: 9-10).

Біздің ойымызша, ҚР ҚК 52-баб. 1-бөлігінде әділдік ұғымының бірінші деңгейі туралы ғана сөз болып тұр, өйткені санкциялардың әділдігін және қылмыстық заңмен қудаланатын әрекеттер аясын анықтау жөніндегі қызметтің әділдігін қамтамасыз ету, біріншіден, соттың емес, заңшығарушының құзыретіне кіреді, екіншіден, бұл мәселелер жаза тағайындау кезінде емес, қылмыстық заңды қабылдау, оған толықтырулар мен өзгерістер енгізу сатыларында шешіледі.

Қылмыстық құқық теориясында кең тараған пікір бойынша, жаза тағайындаудың әділдігі қылмыстық құқық бұзушылық пен қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы болып табылатын жазаның арасындағы сәйкестікті білдіреді. ҚР ҚПК 438-бабын талдау, отандық заңшығарушының да жазаның әділдігі талабын дәл осы мағынада қабылдайтынын көрсетеді: қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығына және сотталған адамның жеке басына сәйкес келмейтін жаза әділетсіз деп танылады, әділетсіз жаза ҚР ҚК тиісті бабының санкциясында көзделген шектерде тағайындалса да, не шектен тыс жеңіл, не шектен тыс қатал болады.

Әділ жаза тағайындау туралы заң талабының орындалмауын (жазаның қылмыстық құқық бұзушылық ауырлығына және сотталған адамның жеке басына сәйкес келмеуін) қылмыстық-процестік заңнама бірінші сатыдағы сот үкімінің күшін жоюдың немесе өзгертудің негіздерінің қатарында атайды (ҚР ҚПК 433-бабы).

Жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің екінші ережесі – жаза Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабында белгіленген шектерде және Жалпы бөлімінің ережелерін ескере отырып тағайындалуы керек (ҚР ҚК 52-баб. 1-бөл.).

Жаза тағайындағанда ҚК Жалпы бөлімінің ережелерін ескеру талабы қылмыстық-құқықтық әдебиетте кең және тар мағынада түсініледі. Бұл талапты кең мағынада қабылдайтын ғалымдар қарастырылып отырған ереже қылмыстық заңның Жалпы бөлімінің барлық нормаларын ескеруді талап етеді деп пайымдайды. Мысалы, отандық зерттеуші А.Б. Сакенова ҚК Жалпы бөлімінің ережелерін ескеру, ең алдымен, сот қылмыстық жауаптылыққа тартудың

негізін, яғни әрекетте нақты қылмыстық құқық бұзушылық құрамының бар екенін анықтап алуға міндетті дегенді білдіреді деп жазады (Сакенова А.Б., 2015: 7). Жалпы бөлімнің жаза тағайындау кезінде ескерілуге тиіс ережелерінің қатарында әдебиетте бұдан тыс, әрекеттің қылмыстылығын теріске шығаратын мән-жайлардың, қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату негіздерінің бар-жоқтығын анықтау, кінә нысанын, қылмыстық пиғылды іске асыру дәрежесін, қылмысты әрекетті жасауға қатысу дәрежесін және т.б. ескеру аталады (Борчашвили, 1999: 336-337).

Келтірілген пікірлер жаңсақ болып табылады, өйткені қылмыстық-процестік заңнаманың бірінші сатыдағы сотта іс жүргізу тәртібін, басты сот талқылауының жекелеген бөліктерін, соттың үкім шығару кезінде шешетін мәселелерін реттейтін нормаларына кереғар келеді. Сот жаза тағайындау сатысына қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның кінәлілігінің бұлтартпас дәлелдерін зерттеп, оның кінәлілігіне анық көз жеткізіп, әрекетті саралап алған соң ғана көшеді. Сондықтан, жоғарыда келтірілген мәселелердің бірқатары, әсіресе, қылмыстық жауаптылық негізінің бар-жоқтығын анықтау жаза тағайындау барысында шешілетін мәселелер қатарына кірмейді.

Жаза тағайындағанда ҚК Жалпы бөлімінің ережелеріне ескеру талабын тармағына дәтүсінетін авторлардың бір бөлігі қылмыстық заңда Жалпы бөлімнің жаза тағайындаумен байланысты және бұл үдеріске әсер ететін нормалары туралы ғана сөз болып тұр деп санайды. Ғалымдардың басқа бір бөлігі осындай нормалардың нақты тізімін келтіреді, мысалы, А.С. Горелик осындай нормалар қатарына мыналарды қосады: 1) қылмыстық заңнаманың міндеттері және қылмыстық жазаның мақсаттары туралы жалпылама ережелер; 2) жаза тағайындаудың жалпы негіздері туралы норманың талаптары; 3) жеңілдетуші және ауырлатушы мән-жайлардың тізімдемелері; 4) жазаның жекелеген түрлерін тағайындау ережелері; 5) жаза тағайындаудың арнайы ережелері; 6) шартты түрде соттауды қолдану кезінде жаза тағайындауды реттейтін нормалар; 7) жаза мерзімін немесе мөлшерін анықтау тәртібін реттейтін нормалар; 8) кәмелетке толмағандарға жаза тағайындау ерекшеліктерін реттейтін нормалар (Горелик, 1989: 78-79).

Қарастырылып отырған талапты мүлде тар мағынада түсінетін ғалымдар оны жаза тағайындаудың заңнамалық шектерін анықтайтын жалпы ереже деп қабылдайды. Біздің ой-

ымызша, нақ осы ұстаным заңшығарушының еркіне толық жауап береді. Себебі ҚК Жалпы бөлімінің ережелерін ескеру туралы талапты оның бірінші жартысынан бөліп қарастыруға болмайды. Қылмыстық заңда жаза «Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабында белгіленген шектерде және Жалпы бөлімінің ережелерін ескере отырып ... тағайындалады» делінген.

Келтірілген заңнамалық ереженің алғашқы бөлігі сот сотталушының әрекеттерін ҚК Ерекше бөлігінің қай бабымен сараласа, жазаны сол баптың санкциясында көзделген шектерде тағайындауға тиіс дегенді білдіреді. Осы себепті Е.В. Благов ҚК Ерекше бөлігі нормасының санкциясын жаза тағайындаудың заңнамалық шегі деп анықтайды (Благов, 2002: 57). Алайда сот қолдана алатын жазалар ҚК Ерекше бөлігі бабының санкциясында көзделгендермен шектелмейді. Мысалы, ҚК Ерекше бөлігі баптары санкцияларының басым бөлігінде жазаның минимумы көрсетілмеген; қылмыстық заңда санкцияда көзделмеген жағдайда да тағайындалуы мүмкін қосымша жазалар кездеседі; заңнамада сотталушылардың кейбір санаттарына қолдануға болмайтын немесе мерзімі мен мөлшері өзгеше жаза түрлері бар. Сонымен, ҚК Жалпы бөлімінің нормалары кейбір жағдайларда Ерекше бөлім санкцияларын құбылтады, атап айтқанда, олардың төменгі және жоғарғы шектерін өзгертеді немесе санкцияда көзделген жазаларды қолдану-қолданбау мүмкіндігін айқындайды. Олай болса, ҚР ҚК 52-баб. 1-бөлігінде бекітілген ереже жаза тағайындау шектерін анықтау мәселесінде санкцияның рөлін асыра бағалауға жол бермеуге бағытталған.

Қылмыстық заңнамада жаза тағайындаудың заңнамалық шектері туралы жалпы ережеден ауытқу түрінде ҚК Ерекше бөлімі баптары санкцияларының шегінен шыға отырып жаза тағайындау мүмкіндігі де көзделген:

ҚР ҚК 55-бабында көзделген жағдайларда жасалған әрекет үшін ҚК Ерекше бөлімінің тиісті баптарында көзделгеннен жеңілірек жаза тағайындалуы мүмкін;

ҚР ҚК 58 және 60-баптарында көзделген жағдайларда жасалған әрекет үшін ҚК Ерекше бөлімінің тиісті баптарында көзделгеннен қатаңырақ жаза тағайындалуы мүмкін.

Біз жаза тағайындаудың жаңа шектері (яғни, Ерекше бөлім бабының санкциясында көзделгеннен ерекшеленетін) туралы жоғарыда келтірілген талаптарды жаза тағайындаудың

дербес негізі ретінде емес, жаза тағайындаудың заңнамалық шектері туралы ереженің құрамдас бөлігі ретінде қарастырамыз. Ресейлік ғалым Т.В. Непомнящая да оларды жаза тағайындаудың жалпы негізін қолдануға қатысты соттарға берілген нақтылау, түсініктеме деп санайды (Непомнящая, 2006: 19).

Жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің үшінші ережесіне сай қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға оның түзелуі және жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін қажетті және жеткілікті жаза тағайындалуы тиіс (ҚР ҚК 52-баб. 2-бөл.).

Арнайы әдебиетте бұл заңнамалық ереже, әдетте, жазаның мақсатқа лайықтылығы принципін аясында қарастырылатын, алайда қазіргі кезде ғалымдардың басым бөлігі бұл талапты жаза тағайындаудың қажетті шарты деп бағалайды да негізінен жазаның тиімділігімен байланыстырады (Велиев, 2004: 123).

ҚР ҚК 39-баб. 2-бөлігінде сотталған адамды түзеу және сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауының алдын алу жаза мақсаттарының қатарында аталған. Олай болса, сот тағайындаған жаза шамасы қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасының осы түрінің алдына қойылған мақсаттарға қол жеткізуді, яғни жазаның тиімділігін қамтамасыз ететіндей болуы керек. Сот жазаның түрі мен мөлшері туралы мәселені шешкенде оның жаза мақсаттарын қамтамасыз ету әлеуетін әрқашан ескеруге міндетті.

Жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің төртінші ережесіне сәйкес, жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазалардың қатаңырақ түрін ол үшін көзделгендердің арасынан жеңілдік түрі жазаның мақсатына жетуді қамтамасыз ете алмайтын болса ғана тағайындауға болады (ҚР ҚК 52-баб. 2-бөл.).

Қылмыстық құқықтың респрессияны үнемдеу принципін туындайтын бұл талап соттарды жазаны үнемдеп тағайындауға бағыттайды. Сот әрбір жағдайда санкцияда көзделген жаза түрлерінің ішінен мүмкіндігінше жеңілдік жаза түрін тағайындау жолдарын қарастыруы керек.

Талданып отырған ереже отандық қылмыстық заңнама тарихында алғаш рет 1997 жылғы Қылмыстық кодексте бекітілген болатын. Бұған дейінгі кезеңдердегі қылмыстық заңдарда соттарға жазаны үнемдеп тағайындау міндеті жүктелмейтін.

Жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің бесінші ережесі жазаны жеке даралау

принципінен туындайды және соттардың жазаны қылмыстық құқық бұзушылықтың және оны жасаған адамның ерекшеліктерін сипаттайтын мән-жайларды ескере отырып тағайындауды талап етеді (ҚР ҚК 52-баб. 3-бөл.).

ҚР ҚК 52-баб. 3-бөлігінде жаза тағайындағанда ескерілуі тиіс мән-жайлардың қатарында мыналар бекітілген: қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесі; кінәлі адамның жеке басы, оның ішінде құқық бұзушылық жасағанға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлқы; жауаптылық пен жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар; тағайындалған жазаның сотталған адамның түзелуіне ықпалы; тағайындалған жазаның сотталған адамның отбасының немесе оның асырауындағы адамдардың тіршілік жағдайына ықпалы.

Жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің талаптарын талдау көрсеткеніндей, олар қылмыстар мен қылмыстық теріс қылықтар үшін ортақ. Дегенмен, жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің кейбір талаптары қылмыстық теріс қылық үшін жаза тағайындаудың ерекшеліктерін ескере отырып бекітілген.

Атап айтқанда, қылмыстық теріс қылықтар үшін жаза тағайындаудың ерекшеліктері қылмыстық заңның қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдетуші мән-жайлардың тізімін айқындайтын (ҚР ҚК 53-баб. 1-бөл. 1)-тарм.) және қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындау тәртібін (ҚР ҚК 58-бабы) реттейтін баптарында көрініс тапқан.

Жазаны жеке даралау құралдарының ішінде жеңілдетуші және ауырлатушы мән-жайлар ерекше рөл ойнайды. Жасалған әрекеттің қоғамдық қауіптілігі неғұрлым төмен болса, оны жасаған адамға мемлекет кешірімділік таныту ықтималдығы соғұрлым жоғары болады. 1997 жылғы қылмыстық заңнамада жеңілдетуші мән-жай ретінде кінәлінің онша ауыр емес немесе орташа ауырлықтағы қылмыс жасауы аталған болса, қолданыстағы қылмыстық заңнамада олардың қатары қылмыстық теріс қылықтармен толықтырылған (ҚР ҚК 53-баб. 1-бөл. 1)-тарм.). Дегенмен, аталған жайт заңнамада бекітілген жеңілдетуші мән-жайға айналуы үшін қылмыстық құқық бұзушылықтардың аталған түрлері әрі алғаш рет, әрі мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы салдарынан жасалған болуы керек.

Қандай қылмыстық құқық бұзушылықтар алғаш рет жасалған деп танылады деген мәселені шешкен кезде ҚР Жоғарғы сотының

«бірінші рет жасалған қылмыс деп адамның шын мәнінде алғаш рет жасаған әрекеті не бірінші рет жасамаған, бірақ егер бұрын жасалған қылмысы үшін заңда белгіленген тәртіппен қылмыстық жауапкершіліктен босатылған немесе жазадан толық босатылған не соттылығы жойылған немесе алынған әрекеті танылуға тиіс» (<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P160000015S>), – деген түсініктемесін басшылыққа алу керек.

Қылмыстық құқық бұзушылықты мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы салдарынан жасау айыптының күні бұрын дайындалмай, кенеттен пайда болған қасақаналық бойынша немесе абайсызда әрекет етуінен көрінеді. Айыпты үшін күтпеген жерден орын алып, оның мінез-құлқына әсер еткен мән-жайлар кездейсоқ деп танылады (Рахметов, 2000: 65).

Соттар заңда аталған шарттардың үшеуінің (жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілігінің төмен болуы, олардың алғаш рет және мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы салдарынан жасалуы) қатар келуі жеңілдетуші маңызға ие болатынын ескере бермейді. Үкімдерде, әдетте, жеңілдетуші мән-жай ретінде қылмыстық құқық бұзушылықтың алғаш рет жасалғаны ғана көрсетіледі. Жеңілдетуші мән-жайлардың тізімі ашық болғандықтан, қалыптасқан тәжірибе заңға өрескел қайшы келмейді.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындау мәселесіне арналған нормада (ҚР ҚК 58-бабы), біріншіден, оның сатылары; екіншіден, түпкілікті жазаны анықтау тәртібі; үшіншіден, түпкілікті жазаның ең жоғарғы шектері реттеледі. Қылмыстық теріс қылықтар үшін жаза тағайындаудың ерекшеліктері түпкілікті жазаны анықтау тәртібінен және түпкілікті жазаның ең жоғарғы шектерінен көрініс тапқан.

Қылмыстық заңнамада қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша түпкілікті жазаны анықтаудың үш тәсілі көзделген: жеңілірек жазаны ауырырақ жазаға сіңіру, ішінара қосу, толық қосу. Бұл тәсілдердің қолданылуы жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтардың түрі мен санатына тәуелді. Мысалы, егер жиынтыққа тек қылмыстық теріс қылықтар кірсе, онда түпкілікті жазаны анықтағанда үш тәсілге де жүгінуге болады. Ал егер жиынтыққа тек қылмыстық теріс қылықтар, онша ауыр емес және ауырлығы ор-

таша қылмыстар кірсе, онда түпкілікті жаза жеңілірек жазаны ауырырақ жазаға сіңіру жолымен ғана анықталады.

Қорытынды

Жалпы ереже бойынша қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша тағайындалған түпкілікті жазаны ҚК Жалпы бөлігінде жазаның осы түрі үшін белгіленген ең жоғары мерзімнен немесе мөлшерден асыруға болмайды. Қалыптасқан заңшығарушылық дәстүрге сәйкес бұл ереженің күші тек бас бостандығынан айыру жазасына жүрмейтін. 2014 жылғы ҚР ҚК бойынша түпкілікті жазаны жазаның осы түрі үшін белгіленген ең жоғары мерзімнен немесе мөлшерден асырмау туралы талап қылмыстық теріс қылықтар үшін тағайындалған айыппұлға және қоғамдық жұмыстарға тартуға да жүрмейді.

ҚР ҚК 58-баб. 2-бөлігіне сәйкес жиынтыққа кіретін қылмыстық теріс қылықтар үшін тағайындалған жазаларды қосқан (толық немесе ішінара) кезде айыппұл түріндегі жазаның түпкілікті мөлшерін – 1000 АЕК-тен (500 АЕК-тің орнына), қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жазаның түпкілікті мерзімін – 600 сағаттан (300 сағаттың орнына) асыруға болмайды. Қылмыстық теріс қылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындаудың келтірілген ережелері бізге тым қатал болып көрінеді. Біздің ойымызша, қылмыстардың және қылмыстық теріс қылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындау кезінде түпкілікті жаза мерзімін (мөлшерін) анықтау ережелері бірдей болуы керек, яғни жазаның тиісті түрі үшін белгіленген ең жоғары мерзімнен немесе мөлшерден аспауы.

Отандық қылмыстық заңнамаға «қылмыстық теріс қылық» санатының енгізілуі жаза тағайындау институтын түбегейлі қайта қарауға алып келмегенімен, соттар қылмыстық теріс қылықтар үшін жаза тағайындаудың өзіндік ерекшеліктері бар екенін естен шығармауы керек. Қылмыстық жаза тағайындаған кезде ҚР ҚК 52-бабында бекітілген жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің барлық талаптарын бұлжытпай сақтау (<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S>.) ғана кінәлі адамға әділ, заңды және негізді жаза тағайындаудың кепілі бола алады.

Әдебиеттер

- Бабаев М., Пудовочкин Ю. Уголовное наказание: проблемы теоретического понимания и уголовно-политическое значение // Уголовное право. – 2017. – №4. – С.13-18.
- Дядькин Д.С. Теоретические основы назначения уголовного наказания: алгоритмический подход. – СПб.: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 510 с.
- Дулатбеков Н.О. Қылмыстық жаза тағайындау (теория және практика мәселелері): монография. – Астана: Фолиант, 2002. – 446 б.
- Кудрявцев В.Н., Келина С.Г. О принципах советской уголовной политики. – Владивосток, 1985. – 176 с.
- Сакенова А.Б. Некоторые аспекты теории и практики назначения наказания по уголовному законодательству Республики Казахстан: Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). – Караганда, 2017. – 138 с.
- Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть (то м 1) /Под общей редакцией Генерального Прокурора Республики Казахстан Даулбаева А.К. – Алматы: Жеті жарғы, 1999. –504 с.
- Горелик А.С. Положения Общей части уголовного права о назначении наказания (понятие, классификация, соотношение). // Совершенствование уголовного законодательства и практики его применения. – Красноярск, 1989. – С. 78-85.
- Благов Е.В. Назначение наказания (теория и практика). – Ярославль: Изд-во Яросл. гос. Университета, 2002. – 187 с.
- Непомнящая Т.В. Назначение уголовного наказания: теория, практика, перспективы. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2006. – 781 с.
- Велиев С.А. Принципы назначения наказания. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 388 с.
- «Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 68-бабын қолдану жөніндегі сот практикасы туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2001 жылғы 21 маусымдағы №4 Нормативтік қаулысы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P160000015S>
- Рахметов С.М., Кулмуханбетова Б.А. Наказание: понятие, цели, виды, порядок и назначение. – Алматы, 2000. – 122 с.
- «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» ҚР Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы № 4 Нормативтік қаулысы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S>.

References

- Babaev M., Pudovochkin Ju. Uголовное nakazanie: problemy teoreticheskogo ponimaniya i uголовno-politicheskoe znachenie // Uголовное pravo. – 2017. – №4. – S.13-18.
- Djad'kin D.S. Teoreticheskie osnovy naznachenija uголовnogo nakazaniya: algoritmicheskij podhod. – SPb.: Izdatel'stvo R.Aslanova «Juridicheskij centr Press», 2006. – 510 s.
- Dulatbekov N.O. (2002) Qylymystyq zhaza tagajyndau (teoriya zhәне praktika мәseleleri): Monografija. – Astana: Foliant. – 446 b.
- Kudrjavcev V.N., Kelina S.G. (1985) O principah sovetskoj uголовnoj politiki. – Vladivostok. – 176 s.
- Sakenova A.B. (2017) Nekotorye aspekty teorii i praktiki naznachenija nakazaniya po uголовnomu zakonodatel'stvu Respubliki Kazahstan. Dissertacija na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD). – Karagandy, 2017. – 138 s.
- Borchashvili I.Sh. Kommentarij k Uголовnomu kodeksu Respubliki Kazahstan. Obshhaja chast' (to m 1) /Pod obshhej redakciej General'nogo Prokurora Respubliki Kazahstan Daulbaeva A.K. – Almaty: Zheti zharry, 1999. –504 s.
- Gorelik A.S. Polozhenija Obshhej chasti uголовnogo prava o naznachenii nakazaniya (ponjatie, klassifikacija, sootnoshenie). // Sovershenstvovanie uголовnogo zakonodatel'stva i praktiki ego primenenija. – Krasnojarsk, 1989. – S.78-85.
- Blagov E.V. (2002) Naznachenie nakazaniya (teoriya i praktika). – Jaroslavl': Izd-vo Jarosl. gos. Universiteta. – 187 s.
- Nepomnjashhaja T.V. (2006) Naznachenie uголовnogo nakazaniya: teoriya, praktika, perspektivy. – SPb.: Izdatel'stvo «Juridicheskij centr Press». – 781 s.
- Veliev S.A. (2004) Principy naznachenija nakazaniya. – SPb.: Izdatel'stvo R. Aslanova «Juridicheskij centr Press». – 388 s.
- «Qazaqstan Respublikasy Qylmystyq kodeksining 68-babyn qoldanu zhonindegi sot praktikasy turaly» QR Zhogargy Sotynyng 2001 zhylygy 21 mausymday №4 Normativtik qaulysy // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P160000015S>
- Rahmetov S.M., Kulmuhanbetova B.A. (2000) Nakazanie: ponjatie, celi, vidy, porjadok i naznachenie. – Almaty. – 122 s.
- «Qylmystyq zhaza tagajyndaudyng kejbir мәseleleri turaly» QR Zhogargy Sotynyng 2015 zhylygy 25 mausymdagy № 4 Normativtik qaulysy // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S>.